

Відгук

на дисертацію М. А. Малишевої «Імперативні мовленнєві акти в сучасному православному релігійному дискурсі» на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10. 02. 01 – українська мова (К., 2018. – 207 с. + 176 с. додатків)

Релігійний дискурс у вітчизняних гуманітарних науках постав об'єктом опису порівняно недавно. Цим зумовлена не тільки новизна й актуальність його опису, але й певні методологічні труднощі в об'єднанні описів, здійснених із позицій різних наук. Найкраще у вітчизняній і світовій науковій думці представлені філософські й лінгвістичні описи релігійного дискурсу. Щоправда, треба зазначити, що через подібність застосовуваної термінології у філософських і лінгвістичних працях ми досить часто бачимо перенесення ученими цілей, завдань і методів опису однієї науки в іншу. Особливо поширеними є випадки включення в лінгвістику без належних застережень філософських напрацювань неопозитивістів. Це пояснюється не тільки тим, що історично дискурс-аналіз та й саме поняття дискурсу сформували саме вони, а й тим, що методика прагмалінгвістики теж виросла з філософії неопозитивізму.

У розглянутій дисертації поставлено досить амбітну мету – дати комплексну характеристику використання імперативних висловлень у жанрі проповіді, а тому тут спостерігаємо постійне поєднання лінгвістичного опису з напрацюваннями, одержаними в суміжних науках – богослов'ї, культурології, філософії. Залучення дослідницького апарату різних наук сприяє об'ємності й різноаспектності опису явища релігійного дискурсу, збагачує й урізноманітнює лінгвістичний опис, дозволяє побачити механізми посилення іллокутивної сили проповідницьких імперативів. Як показало рецензоване дослідження, воно містить у собі низку цікавих методологічних

знахідок, пов'язаних із поєднанням мовознавчого аспекту аналізу з аспектами філософськими, богословськими, культурологічними тощо. Це безперечний здобуток дисертації. Хоча, і це показує текст дисертації, різноаспектність залучених парадигм для розкриття релігійного дискурсу вимагає випрацювання чітких методик об'єднання різних типів знань.

Відзначу ще одну позитивну рису роботи – це новизна проблематики й проаналізованого матеріалу. Дисертація М. А. Малишевої радує тим, що її можна розглядати як крок уперед у ліквідації помітного відставання вітчизняної лінгвістики від лінгвістик інших слов'янських мов у галузі дослідження релігійного дискурсу. М. А. Малишева вперше в українському мовознавстві здійснила монографічний опис проповідей Патріарха УПЦ КП Філарета.

Хочу сподіватися, що теоретичні й практичні досягнення М. А. Малишевої будуть сприяти подальшому розвитку теорії модальності, прагмалінгвістики, дадуть поштовх для збагачення вітчизняних проповідницьких практик (гомілетики).

Розглянута дисертація добре структурована. Її будова зумовлена самою онтологією об'єкта опису, яким є православний релігійний дискурс, а також логікою лінгвістичного аналізу модальності дискурсу. Дисертації передують анотація, сам же текст праці містить такі підрозділи: вступ, три розділи, висновки, список використаної літератури, додаток 1.

У вступі компактно викладені основні дані про дисертацію: визначено її актуальність, новизну, теоретичне та практичне значення, описано об'єкт та предмет дослідження, використаний фактичний матеріал, детально перераховані методи та прийоми аналізу. Тут же подана інформація про апробацію дисертаційного дослідження – характер апробації відповідає вимогам до кваліфікаційних праць на здобуття наукового ступеня кандидата наук.

У першому розділі, що має трохи «закручену» назву «Прагматична поняттєва сутність дискурсу як особливого інституційного вияву єдностей комунікації», порушено низку важливих питань теорії дискурсу. Загалом це видно навіть з переліку імен, які згадано або ж на які зроблено покликання, можна дійти висновку, що М. А. Малишева засвоїла основну літературу, присвячену розкриттю поняття «дискурс», орієнтується в етапах формування наукових уявлень про цей об'єкт.

Виклад матеріалу в першому розділі насичений інформацією про лінгвістичні, філософські, літературознавчі, культурознавчі підходи до тлумачення поняття «дискурс», а оскільки це поняття формувалося перш за все у філософських працях, то й у дисертації їм відведено досить багато уваги. Авторка прагне навести як можна більше даних про філософські засади, що спричинили виділення поняття «дискурс», а також представити напрями дослідження дискурсу. Враховуючи ж те, що цих напрямів і шкіл було надзвичайно багато, то, відповідно, спостерігалось вражаюче різноманіття в часткових деталях дискурс-аналізів. Для опису їх, мабуть, необхідна не одна монографія. Тому перший розділ дисертації М. А. Малишевої характеризує надзвичайна лапідарність характеристик, у його викладі закономірно переважає подання фактів над визначенням зв'язків між ними, тут ми бачимо досить несподівані переходи від однієї наукової парадигми до іншої, калейдоскоп різноманітних характеристик дискурсу, які виникли як у межах філософії, так і мовознавства. Щоб не бути голослівним, наведу для прикладу змістові переходи в підрозділі 1.1, який має назву «Поняття «дискурс»: виникнення і розвиток». Тут авторська думка здійснює такий вражаючий шлях: німецька школа дискурсного аналізу – американська школа – французький постструктуралізм – М. Бахтін – З. Харріс – ван Дейк – Р. Робен – С. Пульчинеллі Орланді – Е. Бенвеніст – Ж. Куртін – В. Уїтні – Ф. Боас – Е. Сепір – Б. Уорф – Ф. Боас – В. Бріцін – П. Серіо – Е. Бенвеніст. Трохи більша вмотивованість смислових переходів у підрозділі 1.2 «Підходи до

розуміння поняття дискурсу», що зумовлено тим, що об'єкт аналізу стає більш однорідним – переважно це вже праці лінгвістів. Однак великий обсяг проаналізованих тут праць і підходів значно утруднює їх критичний розбір, до якого прагне авторка дисертації. Через надзвичайну стислість ці критичні зауваги, особливо коли вони стосуються думок дуже солідних лінгвістів, наприклад П. Серіо, Т. Шмельової, О. Селіванової, виглядають недостатньо переконливими.

Загальний аналіз поняття «дискурс», зроблений у двох підрозділах першого розділу, став основою для переходу до опису релігійного дискурсу. Тут також спостерігаємо огляди не тільки лінгвістичних праць, про що, зокрема, свідчить підрозділ 3.3, який одержав не дуже вдалу назву «Парресія М. Фуко як складова формування релігійного дискурсу».

Позитивно оцінюючи дослідницькі прагнення М. А. Малишевої, виявлені в першому розділі дисертації, хотілося б висловити думку, що зміст цього розділу й логіка подання матеріалу виграли б, якби авторка вдалася до послідовного розмежування різних наукових парадигм в описі дискурсу. За такої умови розділ можна було б викласти за таким планом: показати передумови появи поняття дискурсу у філософії неопозитивізму, описати аспекти дискурсу, які насамперед цікавили філософів і які, власне, зумовили появу різних шкіл дискурс-аналізу, навести хоча б основні визначення дискурсу у філософській інтерпретації, показавши, що ці підходи можна використати для пояснення особливостей релігійного дискурсу; перейти до філософів, що вивчали мовленнєві акти, і показати, що праці Дж. Сьорля в галузі прагматики стали важливим кроком до формування прагмалінгвістики. Далі – характеристика лінгвістичного тлумачення дискурсу (як на наш погляд, кращого визначення дискурсу, ніж це зробила Н.Д. Арутюнова, годі й шукати). Варто подати перелік факторів, що зумовлюють дискурсивні властивості тексту (хоча б за В. І. Карасиком, Ф. С. Бацевичем), і показати, що ці фактори діють для характеристики релігійного дискурсу; визначити за богословською літературою приблизне коло церковних імперативів, а також коло сучасних релігійних

жанрів, далі – співвіднести цей інвентар імперативної модальності з жанрами церковного дискурсу (побачивши, що деякі жанри з властивими їм формами наказовості, наприклад, послання до Коринтян, зараз утрачені). Після цього визначити особливості жанру проповіді, сформувані робоче завдання – відбити властиві цьому жанру так звані мовленнєві жанри: наказ прохання, благання, відмовляння тощо (а літератури, що описує типові матриці побудови мовленнєвих жанрів, уже є чимало).

Майже все з зазначеного є в першому розділі, але подано неструктуровано.

Другий розділ має назву «Мовленнєві акти як реалізатори прагматики імперативів у системі мови через патріарше проповідництво». До його складу вміщено такі підрозділи: 2.1. Проблематика дослідження релігійного дискурсу; 2.2. Адресатна каузативна дія в імперативному середовищі; 2.3. Специфіка реалізації категорійної тріади “модальність, час, особа” у релігійному дискурсі; 2.4. Диференціація мовленнєвих актів за Дж. Остіном і Дж. Сьорлем; 2.5. Модальна дисперсія імператива у релігійному проповідництві. Завершують розділ короткі висновки.

Структуру другого розділу наведено, щоб показати багатство та різноманітність його змісту. Основна ідея, яка експліцитно присутня або ж очевидно відчувається в цьому розділі – показати вплив релігійного дискурсу на вибір засобів імперативності, на прагматичні особливості релігійного спілкування. Досить цікавою є й спроба розглянути теоретичні засади прагматики, викладені Дж. Остіном і Дж. Сьорлем, стосовно такого інститутивного дискурсу, яким є православний дискурс. Розділ засвідчив добре знання дослідницею не тільки лінгвістичної й філософської літератури, що стосуються цієї сфери життя й спілкування, він свідчить і про глибоке проникнення в основи християнського світосприйняття. А це дуже важливо, оскільки без знання богослов'я, християнської етики неможливо вибудувати достатньо переконливі й глибокі уявлення про особливості церковного

спілкування, зокрема, про мову проповіді, яка є основним компонентом духовного окормлення мирян.

У цілому позитивно оцінюючи розділ, висловлю деякі часткові зауваження і пропозиції, які будуть, на мою думку, сприяти подальшій роботі над порушеною в дисертації проблематикою. Можна, звичайно, тільки вітати спроби наведення авторкою найрізноманітніших даних, що стосуються православного дискурсу. Але при цьому варто постійно диференціювати різні наукові парадигми. Порушення цієї вимоги призводить до неправомірних проявів міждисциплінарного синкретизму, до заміни напрацювань однієї науки положеннями іншої. На жаль, у розділі можна натрапити на думки щодо категорії часу, модальності, які відбивають не лінгвістичні, а богословські уявлення про них.

Наведений вище перелік підрозділів, що входять до другого розділу, засвідчує не тільки багатство проаналізованого матеріалу, а й певну його різноаспектність, виходи за межі лінгвістики. Це нерідко призводить до лапідарності викладу, відсутності належних пояснень, зокрема й щодо використовуваної термінології, які так необхідні для розуміння цитат, із різних наук, із різних наукових парадигм і шкіл однієї науки. Зворотнім боком багатства проаналізованої літератури у розділі є телеграфний спосіб її характеристики.

Нарешті, зауважимо, що на нашу думку, підрозділ «Диференціація мовленнєвих актів за Дж. Остіном і Дж. Сьорлем» логічніше б виступав складником першого розділу.

Найбільшим і основним у дисертації є третій розділ «Імперативні мовленнєві акти у православному релігійному дискурсі». Він складає 110 сторінок тексту. Розділ розпочинають цікаві матеріали, присвячені зіставленню мовних особливостей Євангелій від апостолів Матвія й Луки. Вони кваліфікуються як методологічна основа й зразок для проповідницької практики й виступають основою для обґрунтування думки про те, що проповіді Патріарха Філарета відповідають апостольським традиціям. Із цією

думкою не можна не погодитися, хоча при цьому зауважимо, що зазначений висновок авторки дисертації має дещо декларативний характер. Адже в дисертації відсутні послідовні зіставлення особливостей проповідей Патріарха з проповідями апостолів. Мабуть, це могло б бути темою окремої праці, оскільки зазначене зіставлення передбачає, звичайно ж, дослідження не тільки імперативних висловлень.

Глибоке знання сучасної наукової літератури, пов'язаної з описом дискурсивної практики «спровокувало» дослідницю й на вирішення цікавого в науковому плані, але сумнівного з точки зору православної етики завдання. Воно полягає у здійсненні спроби створити комунікативні паспорти апостолів Матвія й Луки, використавши ідеї Ф. С. Бацевича, пов'язані з пошуком шляхів формалізації опису комунікації. На нашу думку, проведене комунікативне зіставлення, хоч і показало деякі цікаві риси мови апостолів, органічно не вписується в реалізацію основної мети дисертації. Тим прикріше, що авторці не вистачило відведених рамок дисертації, і частину дуже цікавого матеріалу вона змушена була вмістити в додатки – це 69 сторінок тексту.

Зіставлення також вразливе для критики через надмірну стислість. Порівняймо, наприклад, характеристики за позиційною роллю апостолів, подані в дисертації. Матвій – «1) Митар (збирач податків). 2) У єврейському сприйнятті був язичником та грішником, зловживав професійною владою, гнобив та грабував єврейське населення. 3) Високі моральні якості» (с. 95). Лука – «1) За свідченням апостола Павла родом із язичницької сім'ї. 2) Гарна освіта (найкращий знавець грецької мови серед інших апостолів). 3) Лікар. 4) Іконописець. 5) Знавець давньої юриспруденції» (с. 95). Слабким місцем у цьому зіставленні є те, що Матвію приписано характеристику «високі моральні якості», яка в описі Луки відсутня.

Власне теми дисертації безпосередньо стосуються підрозділи 3.2 – 3.9 (с. 103 – 181). У цих підрозділах міститься цікавих лінгвостилістичний аналіз фрагментів проповідей Патріарха Філарета, авторка демонструє в цьому аналізі лінгвістичну вправність, а також глибокі знання богослов'я. Тут

знайшли застосування зазначені вище студії різноманітної літератури з теорії дискурсу та його аналізу.

Цей розділ, на нашу думку, є найкращим у складі дисертації, оскільки демонструє не тільки знання дослідниці, а й уміння самостійно аналізувати мовні факти. Високо оцінюючи цей фрагмент, зазначимо й деякі його недоліки, які потрібно врахувати М. А. Малишевій у подальшому. Основним з них є те, що стосовно деяких фрагментів, виділених у проповідях Патріарха Філарета, виникають запитання такого зразка: Чому авторка вбачає тут імперативну модальність? Чому вона кваліфікує аналізований нею приклад як вияв того, а не іншого різновиду імперативу? Чому в багатьох прикладах речення у дійсному способі віднесено до засторог чи пересторог? Наведу кілька прикладів. Так, до аналізованих у дисертації імперативних висловлень потрапляють такі: *«Не можна вірувати в істинного Бога, поклонятися Йому, звертатися до Нього з молитвою і водночас вірити чаклунам, магам, астрологам, екстрасенсам, окультистам, знахарям, ворожкам і всій іншій диявольщині»* (с. 109); *«Любов Ісуса Христа – це знаюча любов. Але якраз тому, що вона – знаюча любов, вона бачить не тільки темне в людському серці, а й бачить людську слабкість і умови, в яких живе людина. Тому Христос забороняє усякий поспішний суд і засудження. “Не судіть, щоб і вас не судили” (Мт. 7:1). “І чому ж ти бачиш скалку в оці брата твого, а колоди, що є в оці твоєму, не відчуваєш?” (Мт. 7:3)»* (с. 111). Цей список можна продовжити, немалим є і список аналізованих текстів, де сумнівними є модальні кваліфікації.

Поява зазначених запитань пов'язана з тим, що, на нашу думку, дисертації бракує спеціального великого розділу, присвяченого теорії модальності взагалі й імперативної модальності зокрема, де б можна було детально проаналізувати ресурси української мови, використовувані для вираження імперативності, описати критерії виділення в межах загального класу імперативів різноманітних розрядів, що виражають бажання: прохання,

накази, благання, доручення, застереження тощо. У рецензованій праці ці питання висвітлено побіжно в першому і другому розділах.

На нашу думку, обговорення питань модальності важливе й тому, що для сучасної лінгвістики притаманне значне розмаїття поглядів на цю центральну реченнєву категорію. В українському мовознавстві домінувальні позиції у розумінні категорії модальності обіймає лінгвоцентрична за своїми вихідними принципами теорія академіка В. В. Виноградова. Разом з тим важливо, що все більше прибічників серед славістів одержує створена мною антропоцентрична за вихідними постулатами теорія модальності, яку я назвав когнітивною. Її сутність була викладена на з'їзді славістів у Мінську. Судячи з добору матеріалу, який М. А. Малишева піддає аналізу, а також з великої уваги до питань дискурсу та прагмалінгвістичних підходів до опису, яка пронизує дисертацію, вона теж є прихильницею когнітивної теорії модальності. Адже ця теорія якраз і пов'язана з описом мовлення, дискурсу. Саме об'єкт опису, яким є мовлення, зумовлює збагачення інвентаря модальностей у когнітивній теорії модальності, передбачає залучення і прагмалінгвістичних показників, переборює ту негативну тенденцію лінгвоцентричного витлумачення модальності, коли модальність фактично ототожнюється з категорією способу. Свого часу великий Е. Бенвеніст назвав модальність душею речення, це визначення не можна вважати лише красивою метафорою, вилучення речення з дискурсу має своїм наслідком втрату конкретної модальності, втрату реченням поза дискурсом душі.

Історія розвитку граматичної думки стосовно категорії імперативної модальності, мабуть, була першим сигналом, який сповістив про обмеженість суто лінгвоцентричного підходу. Знаменною у мовознавстві працею, де втілилися нові підходи до опису імператива, стала монографія 1986 року В.С. Храковського і А. П. Володіна «Семантика и типология императива: русский императив». У ній чітко прозвучала думка про те що засоби імперативності не збігаються з наказовим способом, здобули обґрунтування

різноманітні види модальних значень. Фактично ця праця знаменувала початок мовленнєвого аналізу у виділенні модальності, хоча, треба зазначити, її автори так і не усвідомили, що вони почали розпрацьовувати нову, відмінну від виноградівської, парадигму опису модальності.

Аналіз імперативності в церковному дискурсі, здійснений у розглянутій дисертації, привносить деякі нові елементи в базові уявлення про інвентар засобів імперативності. Зокрема, я хотів би підтримати дослідницю в думці, що елементи імперативності наявні в речень з модальними словами *слід*, *треба*, незважаючи на те, що ці речення мають форму дійсного способу. Наприклад, це такі фрагменти проповідей Патріарха Філарета, що їх аналізує М. А. Малишева: *«Грішник не ввійде у Царство Небесне, тому що він грішник, а праведник може не увійти через своє самовихваляння і гордість. Християнин не повинен ухилитися ні вліво – тобто впадати у гріхи, ні вправо – тобто не брати на себе зайві подвиги, щоб не впасти у гордість і зарозумілість. Йти треба царським шляхом, тобто дотримуватися помірною способу життя і не впадати у зарозумілість»* (с. 161); *«Хто хоче взяти на себе подвиг вигнання злих духів, той повинен спочатку стати високодуховною людиною, мати тверду і непохитну віру, постійно молитись і поститись. При цьому не шукати своєї слави, а слави Божої, а тим більше – не робити це за гроші. Злі духи вселяються рідко в кого, а спокушують всіх без винятку. Диявол спокушував навіть Самого Господа нашого Ісуса Христа. Спокуси бувають найрізноманітніші, але всі вони спрямовані на те, щоб схилити людину до гріха. Тому ап. Павло радить всім нам прийняти повну зброю Божу, щоб протистояти підступам диявольським. Він говорить, що – перш за все візьміть щит віри, яким зможете погасити всі розпечені стріли лукавого, підпережіть себе істиною, одягніть на себе броню праведності і візьміть меч духовний, яким є слово Боже»* (Еф. 6:13-17) (с. 167). Причина такої нашої думки є те, що незважаючи на доцентровий характер модальності речень, у дійсному способі модальні слова *треба*, *слід* «відкривають портал» для вираження відцентрової модальності, властивої імперативу. Про це,

зокрема, свідчить і використання методики, запропонованої ще Ш. Баллі для виділення модусної семантики: речення з названими модальними словами регулярно трансформуються у складнопідрядні з'ясувальні речення зі сполучником *щоб*, що властиво реченням у наказовому способі.

Інша причина посилення імперативного звучання наведених прикладів лежить у площині прагмалінгвістики й визначається особливим авторитетом Патріарха у його пастви.

Ширше залучення праць з теорії модальності дозволило б авторці поставити її цікаві спостереження над мовою проповідей в контекст важливих граматичних досліджень.

Не можу оминати й такого недоліку дисертації, який уже стосується не її змісту, а форми передавання думки. У ній, а також в авторефераті зафіксовано стилістично невдалі побудови, нечіткі формулювання, іноді трапляються порушення в сфері керування.

Отже, можна констатувати, що виконана дисертація актуальна для українського мовознавства, її відзначає новизна, теоретична й практична значущість, вона дає досить повне уявлення про застосування імперативних мовних засобів у проповідницькій діяльності Патріарха Філарета. Відзначені у відгуку недоліки, хоч дещо і знижають наукове значення виконаної праці, але не впливають на загальний висновок про відповідність дисертації М. А. Малишевої «Імперативні мовленнєві акти в сучасному православному релігійному дискурсі» вимогам ДАК до праць на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Доктор філологічних наук, професор

В. М. Брицин

*Відгук надіслано до
секретаря 01.08.2018 р.
Ветеринарний сектор
маг
В.І. Дришак*

